

समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण प्रक्रिया

नेत्र एटम

atomnetra@gmail.com

सहप्राध्यापक, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि., कीर्तिपुर

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययनमा नयनराज पाण्डेको 'उलार' (२०५५) उपन्यासलाई नमुना पाठका रूपमा लिई समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षणका प्रक्रियाको विश्लेषण गरेर त्यसको एउटा प्रतिमान तयार पारिएको छ । स्नातक तहमा गरिने समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण प्रक्रियामा अवलम्बन गर्न सकिने प्रभावकारी ढाँचा दिई त्यस क्रममा वास्तविक जीवनसँग तिनको अन्तरसम्बन्ध अनुकूलन गरेर शिक्षकले विद्यार्थीलाई गराउनु पर्ने क्रियाकलापको खोजी गर्दै तिनको मूल्याङ्कन प्रक्रियाको रूपरेखा प्रस्तुत यस लेखको उद्देश्य हो । यसमा उपन्यासको शिक्षणको विधागत, विषयवस्तुगत र शैलीगत मान्यतालाई सैद्धान्तिक पर्याधारका रूपमा लिई सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिबाट 'उलार' उपन्यासको प्रतिनिधित्व गराएर पाठगत तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विमर्श गरिएको छ । त्यसका निम्ति उपन्यासको गहन पठन, शाश्वत सारवस्तुसँग उपन्यासको सम्बन्ध स्थापना, मार्गदर्शक प्रश्नहरूको विकास, उपन्यासको विनिर्माण र पूरक संसाधनहरूको छनोटका सन्दर्भलाई सैद्धान्तिक ढाँचाका रूपमा उपयोग गरी सम्पन्न गरिएको छ र त्यसको मूल्याङ्कन प्रक्रियाको रेखाङ्कनसमेत गरिएको छ । समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण गर्दा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा आलोचनात्मक ज्ञानको महत्त्वका साथै विद्यार्थीलाई सांसारिक यथार्थ, भाषिक व्यवहार र उपन्यासको प्रस्तुतिका कल्पनात्मक आधारहरूलाई सैद्धान्तिक रूपले उपयोग गर्न सक्ने बनाउनु नै शिक्षण र मूल्याङ्कनको प्रयोजन हो भन्ने निष्कर्ष यसमा निकालिएको छ ।

शब्दकुन्जी : पूरक संसाधन, मार्गदर्शक प्रश्न, विनिर्माण, शाश्वत सारवस्तु, शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप, समसामयिकता ।

परिचय

प्रस्तुत अध्ययनको विषय समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण प्रक्रियासँग सम्बन्धित छ । आधुनिक नेपाली उपन्यासको थालनी वि.सं. १९९१ मा प्रकाशित रुद्रराज पाण्डेको रूपमती उपन्यासबाट भई यस परम्पराले हालसम्म पनि निरन्तरता पाइरहेको छ । १९९१ सालदेखि अहिलेसम्मको नेपाली उपन्यासको यात्रालाई विषयवस्तु र शिल्पगत आधारलाई विश्लेषण गरेर निम्नलिखित तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ (बराल र एटम, २०६६, पृ. ८३-८७) : (१) प्रथम चरण (वि.सं. १९९१-२०१५),

(२) द्वितीय चरण (वि.सं. २०१६-२०३५), र (३) तृतीय चरण (२०३६ देखि हालसम्म) । यीमध्ये प्रथम चरणका नेपाली उपन्यासमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी, सामाजिक यथार्थवादी, ऐतिहासिक यथार्थवादी र आलोचनात्मक यथार्थवादी गरी यथार्थवादी धाराकै वर्चस्व रहेको, तिनमा समाजको स्थूल समस्या र यथार्थलाई विषयवस्तु बनाइएको र मूलतः ठोस कथानकीय संरचना तथा बाह्य दृष्टिविन्दुको प्रधानता पाइन्छ । आदर्श, स्वच्छन्दता र यथार्थको मिश्रणमा नै यस चरणका उपन्यासहरूले सामाजिक असमानताप्रति विद्रोहको परम्परा प्रारम्भ गरेका छन् । द्वितीय चरणका नेपाली उपन्यासमा मनोविश्लेषणवादी, अस्तित्ववादी विसङ्गतिबोध, प्रयोगवादी, मार्क्सवादी, र मिथकीय धाराहरूले नवीन मोडहरू सिर्जना गरेका छन् भने तिनमा मानवीय चरित्रको विशिष्टतालाई उद्घाटन गर्ने मनोविश्लेषण वा दर्शनलाई विषयवस्तु बनाइएको, मूलतः सूक्ष्म कथानक र अउपन्यासतिरको आकर्षण, आन्तरिक दृष्टिविन्दुको प्रयोग, मिथकीयता आदिको प्रधानताले जटिलता पनि सिर्जना गरेको पाइन्छ । यस चरणमा मार्क्सवादी उपन्यासले स्थापित पुँजीवादी मूल्यलाई चुनौती दिई समाजसचेत वर्गीयताको वकालत गरेर न्यायपूर्ण समाजको स्थापनाका निम्ति महत्त्वपूर्ण वैचारिकता प्रकट गरेका छन् । तृतीय चरणका नेपाली उपन्यासहरूलाई नै उत्तरवर्ती नेपाली उपन्यास भनिएको हो र यसलाई समसामयिक नेपाली उपन्यासका रूपमा चिनाउनु उपयुक्त हुन्छ ।

विश्वविद्यालयको विभिन्न सङ्काय र तहमा समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षणप्रक्रियालाई महत्त्व दिइएको छ, उपन्यास संरचनागत रूपमा आख्यानको बृहत् स्वरूप र जटिल अभिवृत्ति भएको विधा हो र यही बृहत्ताका कारण उत्पन्न जटिलताले गर्दा उपन्यासको शिक्षण एउटा कठिन र चुनौतीपूर्ण कार्यका रूपमा देखा पर्छ (शर्मा, २०४९/५०, पृ. १) । पृथक् धाराका उपन्यासको शिक्षणसिकाइमा शिक्षकले विद्यार्थीलाई नयाँ र अद्यावधिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा त्यसले अपेक्षाकृत उद्देश्य पूरा गर्न सक्छ । यसका निम्ति शिक्षक मार्गदर्शक सहजकर्ता र विद्यार्थी सक्रिय रहनु उपयुक्त हुन्छ । नेपाली उपन्यासको शिक्षणबारे शिक्षाशास्त्रका विभिन्न परिप्रेक्ष्यमा विमर्श र अध्ययन भएको पाइए पनि मानविकीका विद्यार्थी र शिक्षणलाई उपयुक्त हुने अध्ययन अत्यन्त सीमित छन् । यसै क्रममा मोहनराज शर्मा (२०४९/५०) ले विश्वविद्यालयका विभिन्न तहमा अनिवार्य र ऐच्छिक नेपाली विषयअन्तर्गत नेपाली उपन्यासको सिद्धान्त, विकासक्रम र कृतिको शिक्षणप्रक्रियाका बारेमा संक्षिप्त परिचय दिएका छन् । त्यसै गरी केदारप्रसाद शर्मा र माधवप्रसाद पौडेल (२०६७) ले आख्यानशिक्षणका सन्दर्भमा कथा र उपन्यासलाई एकै स्थानमा राखेर विभिन्न विधि र शिक्षण क्रमको परिचय दिएका छन् । यस अध्ययनमा समसामयिक नेपाली उपन्यास परम्पराका कुनै विशिष्ट उपन्यास कृतिको सन्दर्भ दिएर शिक्षण गर्ने प्रक्रियाको भने अभाव देखिन्छ । शिक्षणका सन्दर्भमा नभई साहित्यिक दृष्टिबाट बिन्दु शर्मा (२०६५) ले *उलार* उपन्यासमा लेखकीय, पाठकीय र सामाजिक सन्दर्भका आधारमा विस्तृत मूल्याङ्कन गरेकी छन् । विष्णुप्रसाद ज्ञवाली (२०६७) ले समसामयिक नेपाली उपन्यासका प्रवृत्तिहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा *उलार* उपन्यासले अवलम्बन गरेको सामाजिक यथार्थको विवेचना गरेका छन् । त्यसै गरी राजेन्द्र सुवेदी (२०६९) ले पनि समसामयिक नेपाली उपन्यासको तत्त्वगत अध्ययन गर्दा *उलार*मा अभिव्यञ्जित समसामयिक यथार्थलाई सूक्ष्म ढङ्गले मूल्याङ्कन गरेका छन् । उपर्युक्त पूर्वाध्ययनमा पनि शिक्षणका निम्ति उपयुक्त प्रक्रियाको कुनै सन्दर्भ भने प्राप्त हुँदैन । यसै अनुसन्धान रिक्तताका कारण समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण प्रक्रिया कस्तो हुन्छ र त्यसको मूल्याङ्कन कसरी गर्दा उपयुक्त हुन्छ भन्ने प्राज्ञिक प्रश्नहरू अध्येताका मनमा सिर्जना भएका थिए । अतः समसामयिक उपन्यासको शिक्षणका प्रक्रियाहरूको खोजी गरी तिनको मूल्याङ्कनको रेखाङ्कन गर्ने उद्देश्य राखी प्रस्तुत अध्ययन सम्पन्न भएको हो । यसका निम्ति समसामयिक नेपाली उपन्यासको प्रतिनिधित्व गर्ने नयनराज पाण्डेको *उलार* (२०५५) लाई आधार बनाइएको छ ।

नयनराज पाण्डे (जन्म : २०२३, काठमाडौं) नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त आख्यानकार, पटकथाकार र निबन्धकार हुन् । उनी २०३३ सलामा रेडियो नेपालबाट 'सुखी जीवन' शीर्षकको बालकविता प्रसारण गरेर साहित्यमा प्रवेश गरेका थिए भने आख्यानमा उनको पहिलो प्रकाशित रचना 'मलाई सन्धै छ' (रुपरेखा, २०४०) कथा हो (भाट क्षेत्री, २०६६, पृ. ९) । *नाङ्गो मान्छेको डायरी* (२०४४) बाट प्रारम्भ भएको उनको उपन्यास प्रकाशनको यात्रा *विक्रमादित्य एउटा कथा सुन !* (२०४४), *अतिरिक्त* (२०५०), *उलार* (२०५५), *लू* (२०६५) र *सल्लीपिर* (२०७२) सम्म पुगेको छ । यीमध्ये *उलार* उपन्यासले समसामयिक नेपाली राजनीतिका पाखण्डी चरित्र र सीमान्तीकृत पात्रको पीडालाई समेटेको छ । यसले गर्दा मानविकी र शिक्षाशास्त्रका विभिन्न तहमा समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षणलाई गहन, विविधतामूलक बनाई विद्यार्थीहरूको जीवनप्रक्रियासँग निटकता दिलाउन सहयोग पुग्ने हुनाले यस अध्ययनको औचित्य र महत्त्व रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा निर्धारित उद्देश्यहरू पूरा गर्नका निम्ति पुस्तकालय कार्यबाट समसामयिक नेपाली उपन्यासका शिक्षण प्रक्रियाको विमर्श भएका द्वितीयक सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएको छ । यसमा शिक्षणको नमुनाका प्रस्तुत गर्ने क्रममा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धति अवलम्बन गरेर नयनराज पाण्डेको *उलार* उपन्यासलाई लिइएको छ र शिक्षण प्रक्रियामा आवश्यक पर्ने सघन पठनका प्राथमिक तथ्य र तथ्याङ्कहरू त्यसै उपन्यासबाट प्राप्त गरिएको छ । यसरी उपन्यासको शिक्षणका क्रममा सारवस्तु, कथानक, चरित्र, कथनपद्धति, संरचना, भाषाशैली र प्रस्तुतिका अन्य नवीन पक्षहरूको विवेचना गरिने हुँदा निर्धारित उपन्यासमा निम्नलिखितमध्ये कम्तीमा पनि कुनै दुइओटा कारण आवश्यक पर्छन् : (१) नेपाली साहित्यको गौरवशाली सिर्जना भएर अहिलेका पुस्ताका विद्यार्थीहरूका लागि पनि उपयुक्त हुनु, (२) शिल्पगत उत्कृष्टता र चरित्रचित्रण, कथानक, दृष्टिविन्दु, संवाद, द्वन्द्व, परिवेश आदिको चित्रणमध्ये कुनै दृष्टिबाट सशक्त हुनु, (३) अभिव्यक्त शाश्वत सारवस्तु अर्को कुनै अध्ययन क्षेत्रसँग संयोजन गर्न सकिने हुनु, (४) विद्यार्थीको अभिरुचि, सरोकार रहेको वा युगीन सामाजिक समस्यासँग सम्बन्धित पक्षबारे बोल्नु, (५) विधागत विशिष्टताको दृष्टान्त दिनु, र (६) स्वतन्त्र रूपले उपन्यास अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको भाषिक स्तर र पठन योग्यता अनुकूल रहनु । *उलार* उपन्यासका सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा उल्लिखित सबै विशेषताहरू त्यसमा रहेका हुनाले यहाँ विश्लेषणका निम्ति गरिएको छनोट औचित्यपूर्ण बनेको छ तर यस प्रकारको शिक्षण पद्धतिले अन्य समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षणका निम्ति मार्गशर्दन गर्न सक्छ साथै अन्य कालखण्डमा रचिएका विभिन्न धाराका उपन्यासको शिक्षणमा पनि यसले सहयोगी भूमिका खेल्न सक्छ ।

यस अध्ययनका क्रममा सङ्कलित सामग्रीहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरी सामान्यीकृत निष्कर्षसम्म पुग्नका निम्ति विभिन्न सैद्धान्तिक र प्रायोगिक समालोचनाका ग्रन्थहरूबाट द्वितीयक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यसका निम्ति स्नातक तहको पाठ्यक्रम, प्रश्नपत्र र अध्येताको शिक्षण अनुभवबाट पनि केही सहयोग मिलेको छ । उपर्युक्त सबै प्रकारका सामग्रीहरूको समुचित प्रयोग गरी समसामयिक चिन्तन, पात्र, परिवेश, भाषा र परिघटनाहरूको उद्घाटन गर्न विश्लेषणको एउटा अवधारणात्मक ढाँचा तयार पारिएको छ र निगमन विधिबाट सामग्रीको व्यवस्थापन गर्दै त्यसलाई अर्थापन गरिएको छ ।

अवधारणात्मक ढाँचा

उपन्यास आधुनिक युगको जटिल मानवीय मूल्यको अभिव्यञ्जना गर्ने साहित्यिक विधा हो । उपन्यासले समय र समाजका अणु अणुलाई खोतल्छ, दर्शन र बादलाई समेट्छ, जीवनको मूल्य निर्धारण गर्छ र मानव जीवनका सूक्ष्मातिसूक्ष्म व्यवहार र वृत्तिहरू प्रस्तुत गर्छ (शर्मा र पौड्याल, २०६७, पृ. २७२) । त्यसमा पनि समसामयिक नेपाली उपन्यासको पठन र शिक्षण भन् मूल्ययुक्त हुन्छ, किनभने यसले समाजमा उठेका मुद्दाहरू, पहिचानका सङ्कट एवम् समस्याको आलोचनात्मक व्याख्या गरी वर्तमान यथार्थप्रति दृष्टिकोण निर्माण गर्न सघाउँछ । यसबाट वैयक्तिक विकास गर्न र पुस्तान्तरणका कारण सिर्जना हुने निराशा निराकरण गर्ने दृष्टिले पनि सिकाइप्रति विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्न सकिन्छ (होस्किन्स र न्युस्टिड, सन् २००९, पृ. २८) । जीवनोपयोगी सिपहरूमा सहभागी हुन, वैयक्तिक सम्भावनाको दायरा फराकिलो बनाउन, भावी प्राज्ञिक अध्ययनप्रति अभिरुचि जगाउन, आफ्नो जीवनप्रति सकारात्मक नियन्त्रण गर्न यसबाट सहयोग पुग्छ । त्यसै गरी यसबाट कामप्रतिको निराशा र अलक्ष्मीपन हटाएर सामाजिक जीवनमा घुलमिल सहज हुने, रमाइलो र आनन्दी वातावरण सिर्जना हुन्छ किनभने समसामयिक उपन्यासले विद्यार्थीलाई विभिन्न परिदृश्य, परिस्थिति, पात्र र तिनका पूर्वाग्रह तथा व्यक्तिगत विश्वदृष्टिका बिचको सम्बन्ध केलाएर उपयुक्त चिन्तनका निम्ति पर्याप्त स्थान दिन्छ (ब्ल्याक सन् २००८, पृ. ३००) । सामाजिक जीवनका विभिन्न पक्षको प्रयोगात्मक ज्ञानका निम्ति पनि समसामयिक उपन्यासको शिक्षण आवश्यक छ । यसले गर्दा विद्यार्थीले वास्तविक जीवनमा भोग्नुपर्ने सामायिक मुद्दासम्बन्धी चुनौतीहरूसँग उपन्यासमा अभिव्यक्त समस्यालाई जोड्ने र समाधानका सिपको अभ्यास गर्ने अवसर पाउँछन् (ब्ल्याक सन् २००८, पृ. ३०२) । यस क्रममा उपन्यासको शिक्षण प्रक्रिया पनि विद्यार्थीको उमेर, अभिरुचि, चिन्तन र परिवेशअनुकूल बनाई अघि बढाउनु उपयुक्त हुन्छ । उपन्यासका सन्दर्भमा सिकाइको शैलीका चार प्रकार र तिनका सबल पक्षलाई यस प्रकार देखाउन सकिन्छ (फ्राइ र अरू, सन् २००९, पृ. १९) : (१) केन्द्राभिमुखी (कन्भर्जेन्ट) : विचारको प्रयोगात्मक उपयोग, (२) विविधतामुखी (डाइभर्जेन्ट) : कल्पनात्मक क्षमता र विचारको उत्पादन, (३) आत्मसातीकरण (एसिमिलेसन) : सैद्धान्तिक प्रतिमानको सिर्जना र पृथक् अवलोकनको चेतना, र (४) समायोजित (याकोमोडेतिभ) : नयाँ अनुभवमा आधारित भएर कामको योजना बनाई त्यसमा देखाइने क्रियाशीलता । समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण प्रक्रियामा पनि उपर्युक्त चारै प्रकारका शैलीलाई उपयोग गर्न सकिन्छ । सिकाइका यिनै शैलीलाई उपयोग गरी प्रस्तुत अध्ययनका निम्ति उपन्यास शिक्षण प्रक्रियाकमा सहयोगी सिद्ध हुने एउटा अवधारणात्मक ढाँचा तयार पारिएको छ : (१) गहन पठन, (२) शाश्वत सारवस्तुसँग उपन्यासको सम्बन्ध स्थापना, (३) मार्गदर्शक प्रश्नहरूको विकास, (४) उपन्यासको विनिर्माण, र (५) पूरक संसाधानको छनोट । प्रस्तुत अध्ययनमा यसै अवधारणात्मक ढाँचालाई अवलम्बन गरी समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण प्रक्रियाको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । यस प्रकारको शिक्षणको मूल्याङ्कन प्रक्रियाको सङ्क्षिप्त रेखाङ्कन पनि यसमा भएको छ । यसका निम्ति गिलियन लाजरको *लिटरेचर यान्ड ल्याङ्गुएज टिचिङ : अ गाइड फर टिचर्ज यान्ड ट्रेनर्ज* (सन् २००९) कृतिलाई मूल आधार बनाइएको छ ।

प्राप्ति र विमर्श

उपर्युक्त अवधारणात्मक ढाँचामा निर्धारित समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षणका लागि पाँचओटा तहहरूमा आधारित प्रक्रिया अवलम्बन गर्दा विद्यार्थीको स्तर, पाठ्यक्रमको आशयसित अनुकूल र उपयुक्त बन्न सक्तछ । ती पाँचओटा प्रक्रियाहरूमा अवलम्बन गर्नुपर्ने क्रियाकलापहरूको परिचय, मूल्याङ्कन प्रक्रिया र *उलार* उपन्यासको सन्दर्भको प्राप्ति र विमर्श तल क्रमशः प्रस्तुत गरिएको छ ।

गहन पठन

गहन पठनको प्रक्रियामा शिक्षकले निर्धारित उपन्यास पहिले आफूले राम्रोसँग पढिसकेर त्यसको कुन पक्ष महत्त्वपूर्ण छ र किन उक्त उपन्यास पूर्ण पठनका लागि उपयुक्त छ भनी बताई सिसाकलमले चिनो लगाउँदै, अस्पष्टताहरूमा प्रश्नवाचक चिन्ह र चित्त बुझ्ने उद्धरणहरूमा रेखाङ्कन गर्दै पढनका लागि उत्प्रेरित गर्नुपर्छ । यसले गर्दा विद्यार्थीसँग छलफल गर्न, सारवस्तु पत्ता लगाउन, अस्पष्टता हटाउन वा विशिष्ट बिम्ब, प्रतीक, मिथक आदिको विशिष्ट भूमिका देखाउन सजिलो पर्छ । शिक्षणको अवधिभरि शिक्षक र विद्यार्थीसँग सम्बन्धित उपन्यास हुनै पर्छ । कृतिगत सन्दर्भमा आफैँ अलमलमा पर्ने शिक्षकबाट प्रभावकारी शिक्षण सम्भव हुँदैन । शब्दका अर्थ पहिल्याउन शब्दकोश उपयोग गर्नुपर्छ तर सबै प्रयुक्त अमानक शब्दको अर्थ शब्दकोशमा नपाइने हुनाले इन्टरनेटबाट सहयोग लिन सकिन्छ ।

उलार उपन्यासको पठन गर्दा शीर्षकबाटै प्रवेश गर्नुपर्छ किनभने यसको शीर्षकले उपन्यासको सार, परिवेश र चरित्रको अवस्था सङ्केत गरेको छ । उलार भनेको टाँगाको पछाडि राखिएको भारी अत्यधिक गद्दा हुन गई त्यसमा असन्तुलन आउने प्रक्रिया हो । यसले गर्दा टाँगा तान्ने घोडा अगाडि भुन्डिन्छ र त्यसको मृत्यु हुन सक्छ । यस प्रकार शीर्षकीय संज्ञानले पठनमा जिज्ञासा सिर्जना गर्छ र अधि बढ्दै कृतिको आस्वादन गर्न सहज हुन्छ । पात्रका नाम, परिवेशका रूपमा आएका स्थान, समय, विशिष्ट कलात्मक वाक्यहरूमा चिनो लगाउँदै र तिनमा आवश्यक स्पष्टीकरण लेख्दै पठन गर्नु कृतिगत गहनका निम्ति आवश्यक छ । यसरी पढ्दा भाषिकाको प्रयोग वा भिन्न भाषाका शब्दहरूमा विशेष ध्यान दिनु आवश्यक छ । उलार उपन्यासका कतिपय स्थानमा नेपालगन्जको परिसरमा बोलिने शब्द र वाक्यमा अवधी भाषाको प्रयोग पाइन्छ साथै आञ्चलिकताको प्रकटीकरणका निम्ति त्यस्तो प्रयोगको औचित्य पनि हुन्छ, जस्तै : “शमशेरगन्ज, हनुमाननगर र बगौडाका मतपेटिकाहरू आउन ढिला भएकाले मतगणना पनि ढिलो सुरु भयो ।... पक्कै रिक्सा एसोसिएसनवालाहरूले दगाबाजी गरे । साला, हन्डेड परसैन्ट बेइमान छन् । ननकउ जस्तो हुरामी अध्यक्ष भएर पनि काम चल्छ ? साला, निमक एउटाको खान्छ, गुलामी अर्काको गर्छ” (पाण्डे, २०६५, पृ. ९-१०) । यसमा आएका स्थानका नाम, पात्रको नाम, उसले प्रयोग गरेका उपर्युक्त शब्द, पदावली आदिले प्रस्तुत उपन्यासको चुनावी, परिघटना, तराईको परिवेश, कमजोर वर्गका इमानदार पात्र आदि अनुमान लगाउन सहज हुन्छ ।

उलार उपन्यासको पठनबाट विद्यार्थीले यसमा वि.सं. २०४६ पछिको नेपाली राजनीतिको परिदृश्यमा प्रजातन्त्रको खोल ओढेर जनताको संवेदनामाथि शासन गर्न पुनः उदाएका सामन्तहरूको स्वार्थ र तिनको स्वार्थमा साधन बन्ने जनताले भोगेको पीडालाई कथ्य बनाइएको छ भन्ने स्पष्ट बुझ्न सक्छन् । नेपालगन्जको स्थानीयता र त्यहाँको परिवेशमा हुर्केका प्रेमललवा, ननकउ, दरौपदी, कलुवा जस्ता श्रमजीवी र शान्तिराजा, राजेन्द्रराज जस्ता राजनीतिका धूर्त खेलाडीलाई आधार बनाएर तयार पारिएको यसको कथ्यले नेपाली प्रजातन्त्रको विडम्बनालाई प्रस्तुत गरेको रहेछ । एक लाखको भपाई बनाएर प्रेमललवालालाई तिस हजार मात्र दिने राजेन्द्रराज जस्तो फटाहा नेता, विजयजुलसमा सहभागीहरूको राक्षसी उन्मादमा परेर टाँगा असन्तुलित हुँदा (उलार हुँदा) मरेको घोडीको क्षतिपूर्ति नदिएर प्रेमललवाको विश्वासको हत्या गर्ने शान्तिराजा, यौनकर्ममा लाग्न विवश नारीलाई सुरक्षाको नाममा निःशुल्क भोग गर्ने पुलिस इन्स्पेक्टर आदिको ‘अश्लील’ व्यवहारले नेपाली समाजलाई भन् भन् वर्गीय विषमतामा धकेलिरहेको तथा पञ्चायती कालमा राजाका नाममा शासन गर्ने सामन्तहरूले नै प्रजातन्त्रमा जनताका नाममा व्यक्तिगत स्वार्थ पूरा

गरेर समग्र समाज र राष्ट्रलाई नै उलार गराइरहेको तर जनता चाहिँ प्रेमललवा, दरौपदी, वसन्ती (घोडी) जस्तै विवश, हतप्रभ भई मृत्यु भोग्न तयार हुनुपर्ने समसामयिक कुरूप अवस्थालाई यसमा अभिव्यञ्जित गरिएको छ । यसमा चन्दादाता व्यापारीको ठगी, पार्टीका सक्रिय राजनीतिक कार्यकर्ताको उद्दण्डता, पार्टीबाट उपेक्षित क्रान्तिकारी योद्धा, गगनगन्जका विवश यौनकर्मी बदिनीहरू, नेपालगन्ज र भारतीय सीमासम्म टाँगा चलाउने श्रमजीवी सबैको उपस्थितिले यो उपन्यास नेपालको एउटा समग्र चित्र नै बनेको छ । यसको अन्त्यमा खिचिएको पुँजीवादी व्यवस्थाको चुनावमा आधारित प्रजातान्त्रिक नेपालको उक्त विकृत चित्र अस्वीकार गर्ने प्रेमललवाको दृढ अठोट नै उपन्यासकारको दृष्टिकोण हो (एटम, २०७०, पृ. १३६) । प्रेमललवा र दरौपदीको प्रेम तथा गाउँमा बहिष्कार गरिए पनि उसले दरौपदीसँग गर्ने विवाहको निर्णयका साथै प्रेमललवा र कलुवाको आत्मीयता तथा प्रेमललवाको मनको निर्णय आदिबाट निर्मित नेपालगन्जको त्यही चित्रको प्रतिलिपि वर्तमान नेपालको गणतान्त्रिक लोकतन्त्र (२०७२ पछि) मा पनि केही रूपान्तरणसहित प्रकट भइरहेको देखिन्छ । यथार्थको यही क्रूरतम पक्षको आलोचना गर्नु र किनारीकृत समुदाय' (सबाल्टर्न) पनि बोल्न सक्छन् ? भन्ने प्रश्नको सानो तर सकारात्मक उत्तर प्रेमललवाको चिन्तन "यहाँ, आफ्नो वरिपरि केही त छ, जसले ऊ जस्तालाई निरन्तर पछ्याडि पछ्याडि धकेल्दै छ । मेनरोडबाट सुर्खेतरोड, सुर्खेतरोडबाट कोरियनपुरवा, कोरियनपुरवाबाट परसपुर । म र म जसता सधैं धकेलिन्छन्" (पाण्डे, २०६५, पृ. ७८) भन्ने अभिव्यक्तिबाट पाइनु यस उपन्यासको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । पीडाको चपेटामा परेर, अनुभवको भट्टीमा खारिएर, संवेदनाको गहिराइमा पुगेर, अन्तरको चिन्तनबाटै रूपान्तरित भएर प्रेमललवाले आफू र आफ्नो वर्गमाथि सामन्तहरूको रजाईको भिन्न अर्थ लगाउन सक्नु अनि आफूजस्ता मेनरोडबाट सुर्खेतरोड, सुर्खेतरोडबाट कोरियनपुरवा, कोरियनपुरवाबाट परसपुरतिर निरन्तर धकेलिइरहेको बुझ्न सक्नु सबाल्टर्नको बोली *उलार* उपन्यासमा सानो तर निश्चयका साथ गुन्जित हुनु हो भन्ने समसामयिक नेपालको सन्दर्भगत अर्थ ठम्याउन विद्यार्थी सक्षम हुन्छन् ।

शाश्वत सारवस्तुसँग उपन्यासको सम्बन्ध स्थापना

उपन्यास बनाइएको कथा हो भने त्यसको कथासँग मिल्दा घटना, पात्र, परिवेश, चिन्तन, व्यवहार, विचारधारा आदि वास्तविक जीवनमा पनि पाइन्छन् । यसरी पढेका कुरासँग जीवनसँग सामञ्जस्य गर्नु उपन्यास पठनको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । शाश्वत सारवस्तुसँग उपन्यासको सम्बन्ध स्थापनाको प्रक्रियामा विद्यार्थीहरूले सतही रूपमा उपन्यासको कथालाई सूचनात्मक रूपमा भन्न सकिँसकेपछि त्यसमा अभिव्यक्त समस्या, पात्र, घटना, परिवेश, सारवस्तु आदिलाई आफूले वास्तविक जीवनमा भोगेका कुरासँग तुलना गर्न र संयोजन गर्न सक्छन् । यसले गर्दा विद्यार्थीले व्यक्ति र व्यक्ति, व्यक्ति र सामाजिक प्रणालीबिचका अन्तरक्रियाका सैद्धान्तिक पक्षका बारेमा पनि ज्ञान हासिल गर्न सक्छन् (ब्ल्याक, सन् २००८, पृ. ३०८) । यसका निमित्त शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई कक्षामा आफ्नो अनुभव भन्न र लेख्न उत्प्रेरित गर्नु भने अनिवार्य हुन्छ ।

उलार उपन्यासका सन्दर्भमा हेर्दा तराईका विद्यार्थी टाँगामा चढेका, भारी बोकेको देखेका वा अवधीमिश्रित नेपाली भाषा प्रयोग गरेको सुनेका हुने हुँदा उनीहरूलाई *उलार*का अर्थहरू उद्घाटन गर्न सजिलो पर्छ । चुनावी प्रक्रियामा भाग लिएका विद्यार्थीहरूले कतिपय नेताका भाषण सुनेका वा बोली र चरित्रबिचको भिन्नता बुझेका हुन सक्छन् । यसबाट राजेन्द्रराज र शिलाबाबु जस्ता भिन्नभिन्न चुनावी तालमेल गरेर जनतालाई धोका दिने नेताहरूको स्वार्थी चरित्र थाहा पाउन सहज हुन्छ । प्रेमललवाजस्ता गरिव पात्रले

भोगको दुःख, सामाजिक बहिष्करण, नेतृत्वमा पुगेका व्यक्तिहले गरेको शोषण र दरौपादीले प्रेमललवालाई गरेको निस्वार्थ वर्गीय प्रेम विद्यार्थीहरूले देखेभोगेका हुन सक्छन् । यस उपन्यासमा यौनकर्मी पेसा भएकी वादी जातिकी दरौपादी (द्रौपदी) को संवेदनशील कथा छ, जसको वर्णनबाट समाजका विभिन्न मुखुण्डो लगाएका पात्रहरूको असली चरित्र थाहा पाइन्छ, जस्तै :

वास्तवमा पहिला उसको नाम द्रौपदी थिएन । सीता थियो ।... कामले ऊ रण्डी हो । वदिनी ।... द्रौपदीको बाउ छ । आमा छे । ९-१० वर्षकी छोरी छे । छोरी कसबाट जन्मई उसलाई थाहा छैन । कहिलेकाहीं उसलाई आफ्नी छोरीको अनुहार असई कृष्णबहादुरको जस्तो लाग्छ । कहिले असई जगतमानको जस्तो लाग्छ । कहिले भूतपूर्व प्रधानपञ्च हर्कमानको जस्तो लाग्छ । (पाण्डे, २०६५, पृ. २०)

यसमा नामको विरोधाभासबाट यौनकर्मी महिलाको परिचयको सडकट, पुरुषवादी समाजमा महिलाको स्थान, पुस्तैनी रूपमा सदैँ गएको यौनकर्मी बन्नुपर्ने विवशता आदिको सन्दर्भले विद्यार्थीले आफू बाँचेको पुँजीवादी समाजको पतनशील वास्तविकता र आडम्बरमा टिकेको चरित्रको पहिचान गर्न सक्छन् । त्यस्तै, चुनावमा हुने प्रचारप्रसारको तडकभडक, पैसाको लेनदेन, गीत, नृत्य, जलसा, नौटङ्कीको प्रयोग तथा चुनाव जितेपछिका जुलुसमा देखिने अराजकतापूर्ण र उदृण्ड व्यवहार अनुभव भएको विद्यार्थीले *उलार* उपन्यासको सारवस्तुलाई सजिलै आत्मसात् गर्न सक्छ । यस प्रक्रियाले उपन्यासका अर्थका टुक्राहरूलाई संरचना प्रदान गरी सारवस्तु निर्धारण गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । यस प्रकार वास्तविक तथ्यमा आधारित शाश्वत जीवनदर्शनसँग उपन्यासका पात्र, परिवेश र परिघटनाहरूको सम्बन्ध गहन रूपमा स्थापना गर्न सकिन्छ ।

मार्गदर्शक प्रश्नहरूको विकास

यस प्रक्रियामा उपन्यासको सारवस्तुको खोजी गर्दा उपयोगी हुने गरी उपन्यासमा उठाइएको केन्द्रीय अवधारणा, समस्या वा संज्ञान अभिग्रहणका लागि आवश्यक केही मार्गदर्शक प्रश्नहरूको विकास गरिन्छ । मार्गदर्शक प्रश्नहरूमा निम्नलिखित आधारभूत गुणहरू हुनुपर्छ :

- (१) प्रश्न खुल्ला अन्त्ययुक्त र त्यसको सामान्य वा एउटै सही उत्तर दिन नमिल्ने हुनुपर्छ । *उलार* उपन्यासका सन्दर्भ मान्छे यौनकर्मी कारण के हो ? यस प्रश्नका जातीय प्रभाव, आर्थिक अभाव, सामाजिक बहिष्कार, युद्ध, आदि बहुल उत्तरहरू हुन सक्छन् । यस्ता केही प्रश्नहरू शिक्षकले नै बनादिइएर थप प्रश्नका लागि विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाउनुपर्छ ।
- (२) प्रश्न सावधानीपूर्वक उत्तर दिनुपर्ने, चिन्तनलाई उत्तेजित गर्ने खालको, सामान्य अनुमानका विरुद्ध हुने र बहस जन्माउने खालको हुनुपर्छ । *उलार* उपन्यासका सन्दर्भमा समसामयिक जीवन, प्रक्रिया, समस्या, स्थानीयता आदिलाई उपन्यासको विषयवस्तु किन बनाउने ? यस प्रश्नका आधारमा वर्तमानको समाजका तथ्यलाई उपन्यासमा राख्दा आइपर्ने समस्या र आञ्चलिक उपन्यासको औचित्यमा विमर्श गर्न सकिन्छ । यौनकर्मीको जीवन र उसका यौनकर्मका प्रक्रियालाई *उलार* उपन्यासमा प्रयोग गरिएका सन्दर्भमा साहित्यमा श्लीलता र अश्लीलताको समावेश कतिसम्म जायज हुन्छ, भन्ने विषयमा छलफल

गर्न सकिन्छ । यसले गर्दा विद्यार्थीहरूमा पक्ष र विपक्षमा उपयुक्त तर्क दिने र निकट सहमतिमा पुग्ने सामर्थ्यको विकास हुन्छ ।

- (३) प्रश्न उपन्यासको अन्तर्वस्तुप्रति विद्यार्थीको ध्यान आकर्षित गर्ने तथा उनीहरूका वैयक्तिक अनुभव उद्घाटन गर्न सक्ने खालको हुनुपर्छ । उल्लर उपन्यासका सन्दर्भमा जनआन्दोलनमा सक्रिय रहेका विभिन्न पार्टीका नेताहरूको चुनावी प्रतिस्पर्धा र चुनाव जितेपछि आफ्ना मतदाताप्रति उनीहरूको भूमिका कस्तो हुनुपर्छ भन्ने प्रश्नले उपन्यासको अन्तर्वस्तुतिर विद्यार्थीको ध्यान आकर्षित गर्ने हुनाले उनीहरूको वैयक्तिक अनुभव प्रकटीकरण हुने अवसर उपलब्ध गराउँछ ।
- (४) प्रश्न उपन्यासका विभिन्न एकाइमा पुनरावृत्त हुने र विद्यार्थीलाई संवाद र विमर्शमा समावेश गराउने खालको हुनुपर्छ । उल्लर उपन्यासका सन्दर्भमा आफ्नो समस्या सही ढङ्गले बोल्न नसक्ने किनारीकरणमा पारिएका मुक जाति, वर्ग, लिङ्गका पात्रहरूको अवस्थाका बारेमा छलफल गरेर सबाल्टर्न सिद्धान्त सम्प्रेषण गर्न सहज हुन्छ ।
- (५) एउटा प्रश्नले विद्यार्थीहरूलाई अन्य आवश्यक प्रश्नहरू सोध्ने जिज्ञासा उत्पन्न गर्नुपर्छ । उल्लर उपन्यासका सन्दर्भमा प्रेमललवा सधैं राज्यसत्ताको किनारामै रहनुमा कुन पक्ष जिम्मेवार छ ? यसले अन्य यस्ता जिज्ञासाहरू पनि सिर्जना गर्दछ : राजनीतिक आन्दोलनअघि र पछि सत्तामा कस्तो शक्ति रहेको छ ? राजनीति र चेतनाका बिच कस्तो सम्बन्ध हुन्छ ? जनतालाई भोट दिने मेसिन मात्र ठान्ने तर सत्तामा पुगेपछि तिनै जनतालाई अपमान गर्ने संस्कारलाई कसरी हटाउन सकिन्छ ? यसका निम्ति बोल्ने जिम्मेवारी कसको हो ? आदि ।

यस्ता प्रश्नहरू उपन्यासका विभिन्न सारवस्तुको सूक्ष्म अवलोकन, विश्लेषण र समायोजनमा पनि सहायक हुन सक्तछन् । उदाहरणका लागि उपन्यासका सारवस्तु सामान्यतया 'पहिचान' (identity), 'चयन' (choice), 'सङ्कल्प' (determination), 'दृष्टिकोण' (perspective) आदि हुन्छन् र पात्रको सहसम्बन्धलाई उद्घाटन गर्न तिनको क्रियाकलाप, चिन्तन, विश्वदृष्टि आदिको सूक्ष्म अवलोकन आवश्यक पर्छ । सारवस्तुका रूपमा पहिचानलाई हेर्दा अहिलेको समाज पहिचानमा आधारित छ र पहिचान भनेकै विलक्षणता, पृथकता, वैयक्तिकता वा व्यक्तित्व हो । सामान्यतया व्यक्ति वा समूहको पहिचान स्थिर हुन्छ तर कुनै आन्तरिक वा बाह्य शक्तिका कारण त्यसमा परिवर्तन हुन्छ । उल्लरको प्रेमललवा र द्रौपदी, कलुवा वा राजेन्द्रराज र शिलाबाबुको भिन्न पहिचान छ किनभने तिनले प्रदर्शन गरेका स्वभाव, क्रियाकलाप, चिन्तन, जीवनपद्धति सम्बद्ध उपन्यासका अन्य पात्रका भन्दा पृथक् छन् । उपन्यासबाट यस्ता सबै तथ्य पत्ता लगाउनका लागि पात्रहरूको व्यवहार, निर्णय, अरूप्रतिको सोच, लक्ष्य, बुझाइ आदिबारे अनेकौं प्रश्नहरू गर्नु आवश्यक छ ।

उपन्यासको विनिर्माण

यस प्रक्रियामा उपन्यासका सारवस्तु निर्धारण गरिसकेपछि त्यसै सारवस्तुलाई केन्द्रमा राखेर हरेक परिच्छेदको अध्ययन गर्नुपर्छ । प्रत्येक परिच्छेदको शीर्षक भए त्यससँग र नभएर आफैँ शीर्षक दिएर त्यस परिच्छेदको शीर्षक दिई आफ्नो सारवस्तुसँग तिनलाई सँगै राखेर हेर्नुपर्छ । यसरी सम्पूर्ण उपन्यासका टुकालाई विनिर्माण गर्दै अर्थ दिने क्रममा विशेष संवाद, कथयिताको विचार, शब्दावली, विशेष साहित्यिक उपकरण (आद्यबिम्ब, रूपक, प्रतीक आदि) रेखाङ्कन गरी पूर्ण उपन्यासको सारवस्तुसँग सामञ्जस्य खोज्नुपर्छ ।

उलार उपन्यासको अध्ययन गर्दा यसमा पाँच परिच्छेद देखिन्छन् र तिनलाई ध्यानपूर्वक पढेर तिनलाई यस प्रकारले शीर्षक दिन सकिन्छ : एक- टाँगावाल प्रेमललवा र यौनकर्मी दरौपदीको सुन्दर परिकल्पना, दुई- चुनावी जुलुसकै कारण प्रेमललवाको घोडीको मृत्यु, तीन- श्रमसाधनको क्षतिपूर्तिको आशामा प्रेमललवाको काठमाडौँ प्रस्थान, चार- सत्ताप्रति प्रेमललवाको आस्था र विश्वासको हत्या, र पाँच- सामन्तहरूलाई अस्वीकार गर्ने र दरौपदीलाई भित्र्याउने प्रेमललवाको चुनौतीपूर्ण सङ्कल्प । यसरी गरिएको परिच्छेदहरूको शीर्षक विभाजनबाट उलार उपन्यासमा प्रेमललवाको वैचारिक र व्यावहारिक असन्तुलनबाट उद्भव भएको सङ्कल्पपूर्ण योजनाको सारवस्तु बुझ्न तथा त्यसलाई संयोजन गर्न सजिलो हुन्छ । परिच्छेद एकमा प्रेमललवाले “दरौपदी यो घरमा अटाउन सक्छे ?” (पाण्डे, २०६५, पृ. २७) भनेर प्रश्न गरेको छ र अन्तिम अर्थात् पाँचौँ परिच्छेदमा उसले “हदै भए बिरादरीमा हुक्कापानी बन्द होला । साला, पछि सबैलाई बोलाएर रक्सी र मासु खाइदिएपछि सब ठिक । त्यसपछि कसले के भन्ने ?” (पाण्डे, २०६५, पृ. ७९) भनी दरौपदीलाई पत्नी बनाएर भित्र्याई राजनीतिले असन्तुलित बनाएको आफ्नो जीवनलाई सन्तुलित बनाउने सङ्कल्प अभिव्यक्त गरेको छ । काठमाडौँमा शान्तिराजालाई भेटेर घोडीको क्षतिपूर्ति नपाएर घर फर्कदा आफ्नो टाँगा चोरिएको र छाप्रो भत्किएको देखेर प्रेमललवाले सत्ताधारीहरूको बोझ थामेर आइन्दा टाँगालाई ‘उलार’ हुन नदिने दृढताको मानसिक अभिव्यक्त गरेको छ । गरिबलाई सीमान्ततिर धकेलेर केन्द्रमा माथि माथि पुग्नेहरूका निम्ति आफू भन्याइ नबन्ने प्रेमललवाको अन्तर्ज्ञानबाट निःसृत पाँचौँ परिच्छेदमा प्रकटित निर्णयमा पुग्न उसलाई कसरी परिच्छेद दुई, तीन र चारका चरणहरू पार गर्नुपर्ने भन्ने जानकारी र पुष्टि यस प्रक्रियामा प्राप्त हुन्छ ।

पूरक संसाधनहरूको छनोट

पूरक संसाधन भनेका उपन्यास शिक्षणका निम्ति विद्यार्थीलाई दिइने सहयोगी सामग्रीहरू हुन् । शिक्षकले त्यस्ता स्तरीय सामग्रीहरूको सङ्कलन गरी उपयुक्त माध्यमबाट विद्यार्थीहरूलाई उपलब्ध गराउनुपर्छ । यसले गर्दा विद्यार्थीमा उपन्यासलाई नयाँ नयाँ दृष्टिकोणबाट बुझ्न र त्यसका विभिन्न आयामहरू पहिचान गर्न सहज हुन्छ भने अनुसन्धान गर्नका निम्ति उसलाई पूर्वकार्यको प्राज्ञिक सन्दर्भसामग्री पनि प्राप्त हुन्छ । यस प्रक्रियामा सम्बन्धित उपन्यासको शिक्षण गर्दा आवश्यक र उपलब्ध हुन सक्ने खालको अतिरिक्त साधन वा सन्दर्भसामग्रीको छनोट गरी सम्भव भए कक्षामा प्रस्तुत गर्ने र सम्भव नभए जिज्ञासु विद्यार्थीहरूलाई हेर्न, सुन्न, पढ्न सिफारिस गरिन्छ । यस प्रक्रियामा विद्यार्थीले सम्बन्धित उपन्यासको फिल्म, डकुमेन्ट्री, नाटक वा उपन्यासकारको अन्तर्वार्ता भएको भिडियो, सन्दर्भ सामग्रीहरू सङ्कलित वेबसाइट, वा उक्त उपन्यासका बारेमा उपलब्ध हुन सक्ने उत्कृष्ट कृतिगत सन्दर्भसामग्रीको जानकारी पाउँछन् । सामग्री छनोटको यसै क्रममा विद्यार्थीहरूलाई ‘हस्तचालित’ (म्यानुअल) वा ‘विद्युतीय’ (इलेक्ट्रोनिक्) पुस्तकालयको प्रयोगबारे पनि जानकारी दिनुपर्छ र यसलाई गृहकार्यका रूपमा पनि दिन सकिन्छ । उलार उपन्यासको शिक्षणका निम्ति यस प्रकारका पूरक संसाधनहरू छनोट गरेर विद्यार्थीहरूलाई उपलब्ध गराउन सकिन्छ :

- (१) उलार उपन्यासको प्रारम्भमा रहेको श्यामलले लेखेको भूमिका “सीमान्त तहका जनताको सङ्घर्षकथा”को अध्ययनबाट विद्यार्थीले यस उपन्यासको सार, लेखकीय मनशाय र नेपाली उपन्यास परम्परामा यसको महत्त्वको प्रारम्भिक रेखाङ्कन गर्न सक्छन् ।

- (२) नयनराज पाण्डेको *उलार* उपन्यासलाई सामाजिक सन्दर्भमा लेखक, कृति र पाठकसँग राखेर बुझ्न, मूल्याङ्कन गर्नका लागि बिन्दु शर्माको “उलार उपन्यासको समाजपरक समालोचना” लेख संलग्न रहेको *आधारभूत नेपाली समालोचना* (२०६५) कृति पढ्दा लाभ हुन्छ ।
- (३) *उलार* उपन्यासको तत्त्वगत विश्लेषण र समसामयिकताको पहिचानका निम्ति राजेन्द्र सुवेदीको *समसामयिक नेपाली उपन्यासको अध्ययन* (२०६९) कृतिलाई उपयोग गर्न सकिन्छ ।
- (४) नयनराज पाण्डेको *उलार* तथा उनका अन्य कृतिको सिर्जनकारितामा अभिरुचि हुने र इन्टरनेट प्रयोगकर्ताले उनको यो इन्टरनेट ब्लगमा हेर्न सक्छन् : <http://nayanrajpandey.blogspot.com> । यसबाट नयनराज पाण्डेका उपन्यासको प्रवृत्तिको पहिचान गर्न महत्त्वपूर्ण सूचना प्राप्त हुन्छ ।
- (५) *उलार* उपन्यासमा सबाल्टर्न पात्रको जीवनको चित्रणबारे गहन रूपमा विश्लेषण गर्न कोमलप्रसाद फुयालले *Literary Studies* (2012) पत्रिकामा प्रकाशित गरेको "Eddy in the Maze: Subaltern Subject in Pandey's Ular" लेख निम्नलिखित वेबसाइटमा पढ्न सक्छन् : https://www.academia.edu/3369896/An_Eddy_in_the_Maze_Subaltern_Subject_in_Pandey's_Ular यसबाट *उलार* उपन्यासमा आवधिक पत्र लेखनका निम्ति आधारभूत सैद्धान्तिक एवम् प्रायोगिक पद्धतिसम्बन्धी सामग्रीको आवश्यक सूचना प्राप्त हुन्छ ।
- (६) सबाल्टर्न सिद्धान्त र यसका आधारमा पत्र प्रस्तुत गर्ने वा शोध गर्ने विद्यार्थीहरूले तारालाल श्रेष्ठको समालोचना कृति *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न* (२०६८) लाई उपयोग गर्न सक्छन् । यसले प्रेमललवा र दरौपदीजस्ता सत्ताबाट किनारामा पारिएका पात्रहरूका आधारमा कृतिको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक र प्रायोगिक आधार प्राप्त हुन्छ ।
- (७) नयनराज पाण्डेले भोगेको नेपालगन्जको वास्तविक परिवेश, पात्र र चिन्तनबाट परिचित हुनका निम्ति विद्यार्थीले उनको संस्मरणसङ्ग्रह *यार* (२०७४) पढ्न सक्छन् । यसमा *उलार* उपन्यासका अनेकौं प्रसङ्गहरूको लेखकीय अनुभवको पर्याप्त सूचना रहेको हुनाले जीवनीपरक समालोचना गर्नका निम्ति प्राथमिक सामग्री भेटिन्छ ।

कक्षाकोठामा विद्यार्थीहरूलाई उपन्यासका पात्र, घटना, अवधारणा आदिप्रति आकर्षित गर्न र शिक्षणलाई दीर्घकालीन असरयुक्त बनाउन तथा विद्यार्थीहरूको सिर्जनात्मक सक्रियता अभिवृद्धि गर्न हप्तामा एकपटक विशेष खालका कार्यक्रमहरू गर्न सकिन्छ। उपन्यासका पात्रहरूको विशेष घटनामा आधारित नाटक, काल्पनिक हास्य अनुकरण (क्यारिकेचर), उपन्यासको सारवस्तुमाथि कविता, गीत, गजलको रचना, उपन्यासकार र उपन्यासका सन्दर्भमा हाजिरीजबाफ, उपन्यासले उठाएको महत्त्वपूर्ण समस्यामाथि वादविवाद, पात्रको काल्पनिक अतीतको कथावाचन, विशिष्ट क्षणको अभिव्यञ्जना दिने चित्रकला, उपन्यासको कुनै पक्षमाथि गरिने परियोजना कार्यको प्रस्तुति, छोटो अवधिको सिनेमा आदि बनाउन लगाउन सकिन्छ (एटम, २०७०, पृ. १५०) । *उलार* उपन्यासका सन्दर्भमा प्रेमललवा र दरौपदीको प्रेमकथालाई सानो सिनेमा बनाउँदा प्रभावकारी हुन्छ वा प्रेमललवालालाई दिएको धोकाबारे राजेन्द्रराजको आत्मकथालाई नाटकीकरण गर्न सकिन्छ । विभिन्न संवादहरू प्रस्तुत गरेर तिनका वक्ताहरूका बारेमा हाजिरीजबाफ गर्दा पात्रको पहिचान गर्न सप्रसङ्ग व्याख्याका निम्ति पनि सहयोगी सिद्ध हुन्छ ।

उल्लिखितमध्ये शिक्षकको क्षमता, समयको उपलब्धता वा विद्यार्थीहरूको अभिरुचि र सक्रियता आदि विचार गरेर कुनै एउटा वा दुई-तीन ओटा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिन्छ । यस्ता कार्यका लागि उपन्यासको कक्षागत शिक्षण सकिसकेपछि, अतिरिक्त क्रियाकलाप सप्ताह वा क्याम्पसको वार्षिकउत्सवको

अवसरमा पनि कार्यक्रम समायोजन गर्न सकिन्छ । यसको उद्देश्य विद्यार्थीहरूलाई मनोरञ्जनका साथ जीवनका विभिन्न विषय, कला, विधा, अनुभव आदिसँग जोडेर उपन्यासको शिक्षणलाई यथार्थ जीवनमा उपयोगी र अन्तर्विषयक ज्ञानतर्फ उन्मुख गराउनु हो । यसबाट शिक्षक सहजकर्ता मात्र भई विद्यार्थीलाई शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा सक्रिय बनाउन सकिन्छ ।

मूल्याङ्कन प्रक्रिया

शिक्षणप्रक्रियासँग मूल्याङ्कन पनि जोडिएर आउने हुनाले शिक्षणसिकाइका क्रममा निर्माणात्मक मूल्याङ्कनका लागि गृहकार्यका रूपमा र निर्णयात्मक मूल्याङ्कनका लागि संक्षिप्त, निबन्धात्मक उत्तर आउने खालका प्रश्नहरू, बोधप्रश्न, समस्या समाधानात्मक प्रश्न तथा सपडसङ्ग व्याख्याका पङ्क्तिहरू दिई विद्यार्थीहरूलाई उत्तर भन्नु र लेख्न प्रेरित गर्नुपर्छ । उन्त्यासको अंश दिएर बोधप्रश्नको उत्तर पहिचान गराउँदा त्यसको सार, कलात्मकता, भाषिक विशिष्टता र सङ्कथनमा त्यसको अर्थ ठम्याउने पर्याप्त अभ्यास हुन हुन्छ । उपन्यासका महत्त्वपूर्ण पङ्क्तिहरूको प्रसङ्ग स्पष्ट हुने गरी 'कसले, कसलाई, कुन परिवेशमा, के, प्रतीक, बिम्ब' आदिको समाधान कक्षाकोठामै गर्नु उपयुक्त हुन्छ भने संक्षिप्त र निबन्धात्मक प्रश्नहरूको चाहिँ कम्तीमा एउटा एउटा नमुना उत्तर तयार पारी विद्यार्थीलाई दिएर त्यसै अनुरूपका उत्तरहरू तयार पार्न उत्साहित गर्नुपर्छ । कक्षाको अभ्यासमा पनि तिनै प्रश्नलाई केन्द्रमा राखेर मूल्याङ्कन गर्दा शिक्षणसिकाइको उद्देश्य हासिल हुन सक्छ, शिक्षण प्रक्रिया सफल हुन सक्छ । *उलार* उपन्यासबाट सोध्न सकिने मौखिक वा लिखित उत्तर अपेक्षा गर्ने प्रश्नका केही प्रकारहरूको नमुना तल दिइएको छ :

- (१) बहुवैकल्पिक प्रश्न, जस्तै : *उलार* उपन्यासको प्रमुख खलपात्र को हो ?
(क) राजेन्द्रराज (ख) ननकउ (ग) कलुवा (घ) शान्तिराजा
- (२) अतिसंक्षिप्त उत्तरात्मक प्रश्न, जस्तै : दरौपदीले प्रेमललवालाई प्रेम गर्छे भन्ने तथ्य कुन घटनाबाट प्रस्ट हुन्छ ?
- (३) संक्षिप्त उत्तरात्मक प्रश्न, जस्तै : *उलार* उपन्यासको परिवेश कस्तो छ ?
- (४) निबन्धात्मक उत्तर दिने प्रश्न, जस्तै : *उलार* उपन्यासमा प्रेमललवा आफ्नै अनुभव र मनोसङ्घर्षबाट कस्तो निष्कर्षमा पुगेको छ ? वा, *उलार* उपन्यासमा किनारीकृत नेपाली जनताले भोग्नुपरेका सास्तीहरूको आलोचना कसरी गरिएको छ ?
- (५) सप्रसङ्ग व्याख्या गर्ने प्रश्न, जस्तै :
प्रेमललवाले केही निश्चय गरेको छ । अबदेखि उसले राजेन्द्रराज र उसको परिवारलाई फिरीमा टाँगामा बसाउने छैन । र शान्तिराजा जस्ताको बोझलाई- ओभरलोडलाई- टाँगामा स्विकार्ने छैन । र टाँगालाई उलार हुन दिने छैन ।
- (६) समस्या समाधानात्मक प्रश्न, जस्तै : राज्यको शासन व्यवस्थाले जनताका गाँस, वास, कपास, सुरक्षा, स्वास्थ्य र शिक्षाका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्न सघाउनुपर्ने हो तर नेपाली समाजमा देखिने शासकहरूको स्वार्थी व्यवहार र यस व्यवस्थामा अवलम्बन गरिएको चुनावी प्रक्रियाबाट किनारामा पारिएका वर्गका जनताको जीवनस्तर उठ्न सकिरहेको छैन । यस्तो अवस्थामा जनताको स्तर सुधार्न शासनव्यवस्थामा केकस्ता उपायहरू गर्न सकिएला ? *उलार* उपन्यासको सन्दर्भ दिएर आफ्ना सुझावहरू प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

(७) उपन्यासको विशिष्ट अंश पढी सोधिएका प्रश्नको छरितो जबाफ दिने बोधप्रश्न, जस्तै : काठमाडौंको पाँच दिनको बसाइमा प्रेमललवा छिन्नभिन्न भयो । ऊभित्रको आशा र विश्वास मृतप्रायः भयो । दुब्लायो पनि प्रेमललवा । एउटा पसलअगाडि पुग्दा ऐनामा उसले झन्डै आफैलाई नचिनेको । लुगा पनि लाउनै नहुने गरी मैलो भइसकेको थियो । राति- एकान्तमा रुँदा- कमिजकै बाहुलाले आँसु पुछ्थ्यो नि, त्यसैले मैलो थियो । चप्पल उसले लगाउनै छाड्यो । जाडोले उसको छाती दुख्न थाल्यो । मन पनि त दुखिरहेको थियो । काठमाडौं बसेर अब हुँदैन । ऊ साह्रै निराश भइसकेको थियो । अब शान्तिराजाको पछाडि लाग्नुको कुनै औचित्य थिएन । पुल्चोक, सिंहदरबार, बालुवाटार, पार्टी अफिस धाउनुको कुनै अर्थ थिएन । ऊ बसपार्क आयो । टिकट काट्यो । पैसा पनि सिद्धियो । रित्तो भयो प्रेमललवा- खल्लीले पनि, आस्था र विश्वासले पनि । एकदमै रित्तो । र बस रित्तो मान्छेलाई बोकेर हिँड्यो ।

प्रश्नहरू :

- (क) यस उपन्यास अंशमा प्रेमललवाको मनस्थिति कस्तो छ ?
- (ख) प्रेमललवाले यसमा कस्तो वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ ?
- (ग) यसमा पुल्चोक, सिंहदरबार, बालुवाटार आदि स्थानको प्रयोग किन गरिएको हो ?
- (घ) यसको अन्त्यमा 'रित्तो' शब्दको पुनरावृत्ति हुनुको औचित्य के हो ?
- (ङ) यसमा कुन दृष्टिबिन्दुको प्रयोग भएको छ ?

यस प्रकारको मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई व्यवस्थित तुल्याउन कक्षाकोठामा, गृहकार्यका रूपमा र आन्तरिक परीक्षाहरूमा सोध्ने प्रश्नहरूको तयारीमा पाठ्यक्रमको उद्देश्य र विद्यार्थीको स्तरलाई ख्याल गरी विशेष सावधानी अवलम्बन गर्नुपर्छ । हाल स्नातक स्तरीय वार्षिक परीक्षामा उपन्यास खण्डबाट सोधिने निबन्धात्मक उत्तर अपेक्षित प्रश्नहरू पाठ्यक्रमको उद्देश्यभन्दा पनि अधिक महत्वाकांक्षी देखिने र लेखाइमा समयको व्यवस्थापन गर्न सहज नहुँदा तिनले विद्यार्थीहरूमा निराशा सिर्जना भई शिक्षण प्रक्रियामै नकारात्मक प्रभाव उत्पन्न गरेको पनि पाइन्छ ।

निष्कर्ष

समसामयिक नेपाली उपन्यासको शिक्षण प्रक्रियाको अध्ययन गर्दा प्रस्तुत लेखमा नयनराज पाण्डेको *उलार* उपन्यासलाई आधार बनाइएको छ र शिक्षण प्रक्रियाबाट समसामयिक चेतनाको प्रगतिशील चिन्तनलाई विद्यार्थीमा सम्प्रेषण गर्न सफलता प्राप्त हुने देखिन्छ । यस उपन्यासमा प्रजातन्त्रप्राप्ति (२०४६) पछिको नेपाली अव्यवस्था, चुनावमा पार्टीका नेताहरूको स्वार्थी गतिविधि, श्रमजीवी पात्रहरूप्रतिको शोषण र त्यसबाट मुक्तिका निमित्त रोजेको दृढ बाटोको प्रतिबिम्बन भएकाले यो विद्यार्थीको स्तर, अभिरुचि र दैनन्दिन जीवनपद्धतिका समस्यासँग सम्बन्धित छ । यसको शिक्षण प्रक्रियामा गहन पठनबाट विद्यार्थीमा त्यसका नायक-नायिकाप्रति समानुभूति र खलपात्रप्रति आक्रोशको मनोभाव सिर्जना हुन्छ । नेपालगन्जको अवधिभिन्नि नेपाली भाषाको प्रयोगका कारण यसमा केही जटिलता सिर्जना भए पनि सङ्कथनको आन्तरिक सन्दर्भले त्यसको अर्थ निर्धारण गर्न कठिनाई भने पर्दैन । विद्यार्थीको वरिपरिकै परिघटना र चरित्रहरू देखिने हुनाले उपन्याससँग अनुभवको सारवस्तुलाई सम्मिलन गर्न सहज हुन्छ । उपन्यासमा यौनकर्मी, महिला, सबाल्टर्न आदि विभिन्न सन्दर्भका मार्गदर्शक प्रश्नहरूको विकास गरी तिनमा छलफल गराउन सकिन्छ, र तिनको औचित्य एवम् परिणामप्रति विद्यार्थीको सक्रियता बढाउन मिल्ने पर्याप्त स्थान

पनि छ । सानो आकार र परिच्छेद विभाजनमा विषयवस्तुको वितरण सन्तुलित तरिकाले गरिएको हुँदा *उलार* उपन्यासको सारवस्तु पहिचान गरेर त्यसका प्रत्येक परिच्छेदसित सारवस्तुको समायोजन गर्न सकिन्छ । यस उपन्यासका बारेमा छापिएका वा इन्टरनेटमा सङ्ग्रह गरिएका पर्याप्त सामग्रीहरू उपलब्ध छन्, जसका कारण विद्यार्थीहरूलाई उपन्यासका विविध आयामको खोजी गर्न अरू अनुसन्धानमा अग्रसर गराउन सकिन्छ । यस प्रकारको शिक्षण प्रक्रियालाई सिर्जनात्मक, कृतिकेन्द्री र अन्तर्विषयक बनाउने पर्याप्त आधारहरू *उलार* उपन्यासमा प्राप्त छन् र मूल्याङ्कन प्रक्रियामा पनि विभिन्न मौखिक तथा लिखित प्रश्नहरूको निर्माण पनि गर्न सकिन्छ । यसले गर्दा प्रस्तुत उपन्यासको शिक्षण प्रक्रियालाई कक्षामा शिक्षक मात्र एकोहोरो भाषणमा प्रवृत्त रहने वा नोटकापी हस्तान्तरण मात्र गरिने परम्परागत शिक्षणबाट थोरै मात्र भए पनि सुधार गर्ने र जीवनसँग जोड्न सक्ने हो भने विद्यार्थीहरूलाई समसामयिक नेपाली उपन्यासको पठन, अध्ययन र अध्यापन गरिनुको औचित्य स्वतः पुष्टि हुन्छ । यसबाट शिक्षण प्रक्रिया प्रभावकारी हुने र विद्यार्थीहरूको सिकाइ दीर्घकालीन हुने, चिन्तनको सिप हासिल हुने र परीक्षामा समेत समुचित अङ्क ल्याई उनीहरू लाभान्वित हुन सक्छन् । यस्तो शिक्षण प्रक्रियाबाट विद्यार्थीमा खोजमूलक र अनुसन्धानात्मक प्रवृत्तिको विकास हुने अनि शिक्षकहरूमा सिर्जनात्मक र समालोचनात्मक सामर्थ्य अभिवृद्धि हुने हुनाले शिक्षण सिकाइमा नयाँपन आई वास्तविक सन्तुष्टिको समेत प्राप्ति हुन्छ । यस प्रकारको शिक्षण प्रक्रिया विभिन्न कालखण्डका र धाराका नेपाली उपन्यासको शिक्षणमा पनि उत्तिकै सहयोगी सिद्ध हुन सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- एटम, नेत्र (२०७०). *अन्तर्विषयक नेपाली समालोचना*. काठमाडौँ : एकता बुक्स ।
- जवाली, विष्णुप्रसाद (२०६७). *समसामयिक नेपाली उपन्यास*. काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।
- नेपाली विषयको चार वर्षे बी.ए.को पाठ्यक्रम (२०७६). कीर्तिपुर : मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- गिरी, मधुसूदन (२०६०). भेरी अञ्चलको साहित्यिक इतिहास. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, कमलादीमा प्रस्तुत अप्रकाशित अनुसन्धान प्रतिवेदन ।
- पाण्डे, नयनराज (२०६५), *उलार*, दोस्रो मुद्रण, काठमाडौँ : फाइनप्रिन्ट आइएनसी ।
- फ्राइ, हिथर, केटेरिज, स्टेभ र मार्सल स्टेफाइन (सन् २००९). *अन्डरस्टान्डिङ स्टुडेन्ट लर्निङ. अ ह्यान्डबुक फर टिचिङ यान्ड लर्निङ इन हाइयर एडुकेसन : इन्चिड अक्याडेमिक प्राक्टिस*, (थर्ड इडिसन). फ्राइ, हिथर, केटेरिज, स्टेभ र मार्सल, स्टेफाइन (सम्पा.). न्यू योर्क यान्ड लन्डन : रुटलेज, पृ. ८-२६ ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०६६). *उपन्यास-सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, तेस्रो संस्क. ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।
- ब्ल्याक, पामेला यान्ड मिरान्डा, मार्त एम. (सन् २००८). द युज अफ कन्टेम्पोररी नोभेल्ज याज अ मेथोड अफ टिचिङ सोसियल वर्क माइक्रो प्राक्टिस. *टिचिङ द नोभेल अक्रस द करिकुलम : अ ह्यान्डबुक फर एडुकेटर्ज*. इर्भिङ, कोलिन्स सी. (सम्पा.), वेस्टपोर्ट : ग्रिनवुड प्रेस, पृ. २९८-३०९ ।
- भाट क्षेत्री, कर्णबहादुर (२०६६). नयनराज पाण्डेको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि कीर्तिपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

- लाजर, गिलियन (सन् २००९). *लिटरेचर यान्ड ल्याङ्गुएज टिचिङ : अ गाइड फर टिचर्ज यान्ड ट्रेनर्ज*. उन्नाइसौ प्रिन्टिङ. क्याम्ब्रिज : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- शर्मा, केदारप्रसाद र पौडेल माधवप्रसाद (२०६७). *नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण*. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, बिन्दु (२०६५). *आधारभूत नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०४९/५०). उपन्यास शिक्षण. *वाङ्मय*. ६, पृ. १-११ ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन्स ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०६९). *समसामयिक नेपाली उपन्यासको अध्ययन*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- होस्किन्स, सेरिया एल. र न्युस्टिड, स्टेफेन ई. (सन् २००९). *इन्करेजिड स्टुडेन्ट मोटिभेसन. अ ह्यान्डबुक फर टिचिङ यान्ड लर्निङ इन हाइयर एडुकेसन : इन्टिचिङ अक्याडेमिक प्राक्टिस*, (थर्ड इडिसन). फ्राइ, हिथर, केटेरिज, स्टेभ र मार्सल, स्टेफाइन (सम्पा.). न्यू योर्क यान्ड लन्डन : रुटलेज, पृ. २७-३९ ।